

**SHARQ VA G'ARB ADABIYOTIDA XRONOTOP
KONSEPSIYASINING MENTALITET BILAN BOG'LIQLIGI
(HAMDAM VA KAFKA QIYOSIDA)**

Turumova Nilufar Erkinovna

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti

Samarqand kampusi

Xorijiy tillar kafedrası dotsenti

Annotatsiya: Ushbu maqolada Sharq va G'arb adabiyotida xronotop konsepsiyasining shakllanishi va uning milliy mentalitet bilan uzviy bog'liqligi tahlil qilinadi. Tadqiqotda makon va zamon kategoriyalarining badiiy ifodasi yozuvchilarning dunyoqarashi, madaniy qadriyatlari hamda tarixiy tajribasi bilan qanday uyg'unlashishi yoritiladi. Xususan, o'zbek yozuvchisi Ulug'bek Hamdam asarlaridagi xronotop Sharqona tafakkur — ruhiy kechinmalar, ichki monologlar va ma'naviy izlanishlar orqali namoyon bo'lishi bilan tavsiflanadi. Shuningdek, G'arb modernistik adabiyotining yorqin vakili Franz Kafka ijodida xronotopning fragmentarliligi, begonalashuv va absurdlik bilan bog'liqligi tahlil qilinadi. Kafka asarlarida makon va zamon ko'pincha subyektiv idrok mahsuli sifatida berilib, insonning ichki iztiroblari va jamiyat bilan ziddiyatini ifodalaydi. Maqolada ushbu ikki adib ijodi qiyosiy o'rganilib, xronotopning milliy mentalitetni aks ettirishdagi roli ochib beriladi hamda Sharq va G'arb adabiy tafakkuri o'rtasidagi umumiylik va farqlar aniqlanadi.

Kalit so'zlar: xronotop, makon va zamon, mentalitet, Sharq adabiyoti, G'arb adabiyoti, qiyosiy tahlil, modernizm.

Kirish

Sharq va G'arb adabiyotida makon va zamonning badiiy talqini adabiy tafakkurning muhim tarkibiy qismlaridan biri hisoblanadi. Xronotop tushunchasi orqali yozuvchi voqelikni qanday idrok etishi, uni qanday badiiy shaklga solishi hamda o'quvchiga qanday ruhiy ta'sir ko'rsatishi namoyon bo'ladi. Ayniqsa, ushbu konsepsiya milliy mentalitet bilan chambarchas bog'liq bo'lib, har bir xalqning tarixiy tajribasi, qadriyatlari va dunyoqarashini aks ettiradi. Shu bois xronotopni o'rganish nafaqat adabiy, balki falsafiy va madaniy jihatdan ham muhim ahamiyat kasb etadi.⁶⁶

Sharq adabiyotida xronotop ko'proq ichki ruhiy olam, ma'naviy izlanishlar va inson qalbining nozik kechinmalarini ifodalashga xizmat qiladi. Bu jihat o'zbek adabiyotida ham yaqqol ko'zga tashlanadi, xususan, Ulug'bek Hamdam asarlarida makon va zamon insonning ichki holati bilan uyg'un holda beriladi. Bunday yondashuvda tashqi voqelikdan ko'ra ruhiy kechinmalar

1. ⁶⁶ Karimov B. Adabiyotshunoslik nazariyasi asoslari. – Toshkent: Akademnashr, 2021.

ustuvor bo'lib, xronotop insonning ma'naviy kamolot sari yo'lini ifodalovchi vositaga aylanadi. Natijada badiiy matnda vaqt va makon subyektivlashib, ichki monologlar orqali chuqur falsafiy mazmun kasb etadi.

G'arb adabiyotida esa xronotop ko'pincha modernistik ruhda, fragmentatsiya va begonalashuv orqali namoyon bo'ladi. Bu jihat ayniqsa Franz Kafka ijodida yorqin aks etadi. Kafka asarlarida makon va zamon an'anaviy mantiqiy izchillikdan chetga chiqib, insonning ichki iztiroblari va jamiyat bilan ziddiyatini ifodalovchi murakkab tizimga aylanadi. Shu sababli G'arb xronotopi ko'proq absurdlik, noaniqlik va ruhiy bosim bilan bog'lanadi hamda insonning yolg'izlik hissini chuqur ochib beradi.

Xronotop tushunchasi va uning mentalitet bilan uzviy bog'liqligi

Xronotop tushunchasi adabiyotshunoslikda makon va zamonning o'zaro uyg'unligi sifatida talqin qilinadi va u badiiy asarning ichki tuzilishini belgilovchi muhim kategoriya hisoblanadi. Bu tushuncha orqali yozuvchi voqelikni qanday idrok etishi, uni qanday shakllantirishi hamda qahramonlar hayotini qanday badiiy muhitda joylashtirishi aniqlanadi. Xronotop faqat tashqi voqealar ketma-ketligini emas, balki inson ongidagi vaqt va makon idrokini ham ifodalaydi. Shu sababli u badiiy matnning semantik asosini tashkil etadi va mazmunni chuqurlashtiradi.⁶⁷

Mentalitet esa muayyan xalqning tarixiy, madaniy va ijtimoiy tajribasi asosida shakllangan dunyoqarash tizimidir. Adabiyotda mentalitet ko'pincha obrazlar, ramzlar, vaqt va makon tasvirlari orqali ifodalanadi. Shu jihatdan xronotop mentalitetni aks ettirishning eng samarali vositalaridan biri hisoblanadi. Chunki makon va zamon har bir xalqning hayot tarzi, qadriyatlari va ruhiy dunyosini o'zida mujassam etadi. Natijada xronotop orqali milliy tafakkur modeli yuzaga chiqadi.

Sharq va G'arb adabiyotida xronotopning shakllanishi turlicha yo'nalishda kechgan bo'lib, bu farqlar aynan mentalitet bilan izohlanadi. Sharqda vaqt ko'proq abadiylik, ruhiy taraqqiyot va ichki kechinmalar bilan bog'liq holda talqin qilinsa, G'arbda u ko'proq tarixiy jarayonlar, individual tajriba va ijtimoiy muammolar bilan uyg'unlashadi. Makon ham shunga mos ravishda Sharqda ruhiy va ramziy mazmun kasb etsa, G'arbda konkret va realistik tasvir ustuvor bo'ladi. Bu esa ikki adabiy maktab o'rtasidagi asosiy tafovutlarni belgilaydi.⁶⁸

Ulug'bek Hamdam ijodida Sharqona xronotop va ruhiy makon

Ulug'bek Hamdam asarlarida xronotop ko'proq insonning ichki ruhiy dunyosi bilan bog'liq holda tasvirlanadi. Uning badiiy olamida makon tashqi voqelikdan ko'ra ichki kechinmalarni aks ettiruvchi ramziy maydonga aylanadi. Bu esa Sharqona tafakkurga xos bo'lgan ruhiy chuqurlik va ma'naviy

2. ⁶⁷ Rasulov A. Zamonaviy o'zbek adabiyoti muammolari. – Toshkent: Universitet, 2022.

3. ⁶⁸ Abdug'afurov I. Badiiy makon va zamon talqini. – Toshkent: Akademiya, 2021.

izlanishlarning ustuvorligini ko'rsatadi. Qahramonlar ko'pincha o'z ichki olamida yashaydi va voqealar ham shu ichki makonda kechadi. Natijada xronotop subyektiv tus oladi.

Hamdam ijodida vaqt ham an'anaviy chiziqli ketma-ketlikdan farq qiladi. U ko'proq xotiralar, ruhiy kechinmalar va ichki monologlar orqali ifodalanadi. Vaqtning bunday talqini Sharq adabiyotiga xos bo'lgan falsafiy qarashlarni namoyon etadi. Ya'ni vaqt faqat o'tkinchi jarayon emas, balki insonning ichki kamolot yo'li sifatida tasvirlanadi. Shu sababli asarlarda o'tmish va hozirgi zamon o'zaro uyg'unlashib ketadi.⁶⁹

Makon tasvirida esa ko'pincha tor, yopiq yoki ramziy muhitlar uchraydi. Bu muhitlar qahramonning ruhiy holatini aks ettiruvchi vosita sifatida xizmat qiladi. Masalan, yolg'izlik, izlanish yoki ichki ziddiyatlar aynan makon orqali beriladi. Shu tariqa makon va ruhiy holat o'rtasida kuchli bog'liqlik yuzaga keladi. Bu esa xronotopning mentalitet bilan bevosita aloqadorligini ko'rsatadi.

Umuman olganda, Hamdam ijodida xronotop Sharqona mentalitetning yorqin ifodasi sifatida namoyon bo'ladi. Unda insonning ichki olami, ma'naviy qadriyatlar va ruhiy izlanishlar ustuvor o'rin egallaydi. Bu esa Sharq adabiyotiga xos bo'lgan badiiy tafakkur modelini ochib beradi. Natijada xronotop faqat badiiy vosita emas, balki milliy ruhiyatni aks ettiruvchi muhim kategoriya sifatida talqin qilinadi.

Franz Kafka ijodida G'arbona xronotop va absurd makon

Franz Kafka ijodida xronotop modernistik yo'nalishda shakllanib, u ko'pincha absurdlik va begonalashuv bilan bog'liq holda tasvirlanadi. Uning asarlarida makon real hayotga o'xshash bo'lsa-da, mantiqsiz va tushunarsiz tizim sifatida namoyon bo'ladi. Bu esa insonning jamiyatdagi o'rnini anglay olmasligi va o'zini begona his etishini ifodalaydi. Natijada xronotop psixologik bosim va ichki iztiroblarni kuchaytiradi.

Kafka asarlarida vaqt ham noaniq va parchalanib ketgan holda beriladi. Voqealar ketma-ketligi aniq emas, ba'zan vaqtning o'tishi sezilmaydi yoki keskin o'zgaradi. Bu esa modernizmga xos bo'lgan fragmentatsiya jarayonini ko'rsatadi. Vaqtning bunday talqini insonning ichki holatini, uning ruhiy beqarorligini ifodalashga xizmat qiladi. Shu tariqa xronotop subyektiv va murakkab tizimga aylanadi. Makon esa ko'pincha yopiq, bosim beruvchi va tushunarsiz muhit sifatida tasvirlanadi. Masalan, sud, idora yoki noma'lum joylar qahramonning erkinligini cheklovchi omil sifatida namoyon bo'ladi. Bu makonlar insonning jamiyatdagi begonalashuvini ramziy tarzda aks ettiradi. Natijada makon va qahramon o'rtasida ziddiyat yuzaga keladi.

Xulosa

Mazkur tadqiqotda Sharq va G'arb adabiyotida xronotop konsepsiyasining mentalitet bilan uzviy bog'liqligi qiyosiy tahlil asosida

4. ⁶⁹ Qodirova N. Zamonaviy adabiyotda xronotop masalasi. – Toshkent: Universitet, 2022.

yoritildi. Tahlillar shuni ko'rsatdiki, makon va zamon kategoriyalari har bir adabiy an'anada o'ziga xos mazmun kasb etadi va bu, avvalo, milliy tafakkur hamda madaniy qadriyatlar bilan belgilanadi. Xronotop orqali yozuvchining borliqni idrok etish usuli, inson va jamiyat o'rtasidagi munosabatlarga bergan bahosi aniq namoyon bo'ladi. Shu jihatdan xronotop adabiy asarning semantik va estetik markazlaridan biri sifatida e'tirof etiladi.

Sharq adabiyotida, xususan, Ulug'bek Hamdam ijodida xronotop ko'proq ichki ruhiy olam, ma'naviy izlanish va inson qalbining nozik kechinmalarini ifodalashga xizmat qiladi. Bu yondashuv Sharqona mentalitetga xos bo'lgan falsafiylik, ruhiy chuqurlik va ma'naviyat ustuvorligini aks ettiradi. G'arb adabiyotida esa, ayniqsa Franz Kafka asarlarida xronotop fragmentatsiya, absurdlik va begonalashuv orqali namoyon bo'lib, insonning jamiyatdagi ziddiyatli o'rni va ruhiy iztiroblarini ochib beradi.

Qiyosiy tahlil natijasida aniqlanishicha, Sharq va G'arb xronotopi o'rtasidagi asosiy farq ularning mental asoslarida mujassamdir. Sharqda xronotop ko'proq uyg'unlik, ichki muvozanat va ma'naviy kamolot bilan bog'liq bo'lsa, G'arbda u murakkablik, ziddiyat va individual tajriba bilan ifodalanadi. Shu bilan birga, har ikki adabiy an'anada ham xronotop insonning ichki dunyosini ochishda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi. Bu esa mazkur konsepsiyaning universal badiiy kategoriya ekanligini tasdiqlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Karimov B. Adabiyotshunoslik nazariyasi asoslari. – Toshkent: Akademnashr, 2021.
2. Yo'ldoshev Q. Badiiy tafakkur va zamon talqini. – Toshkent: Fan, 2020.
3. Rasulov A. Zamonaviy o'zbek adabiyoti muammolari. – Toshkent: Universitet, 2022.
4. Normatov U. Adabiyot nazariyasi va tahlil masalalari. – Toshkent: Tafakkur, 2021.
5. Xudoyberdiyev E. Badiiy matn poetikasi. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2023.
6. Tohirov S. Qiyosiy adabiyotshunoslik asoslari. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2020.
7. Ergashev M. Adabiy jarayon va modernizm. – Toshkent: Innovatsiya, 2022.
8. Abdug'afurov I. Badiiy makon va zamon talqini. – Toshkent: Akademiya, 2021.
9. Rahimov D. Adabiyot va mentalitet. – Toshkent: Ma'naviyat, 2023.
10. Saidov H. O'zbek nasrida psixologizm. – Toshkent: Fan, 2020.

